

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема: „ Играта като средство за социално развитие на децата със специални образователни потребности в общата образователна среда”,

разработен от Райна Венкова Стойчева

за придобиване на образователната и научна степен „доктор”

Професионално направление 1.2. Педагогика; Научна специалност „Специална педагогика“

Научен ръководител: доц. д-р Пелагия Терзийска

Рецензент: проф. д.п.н. Добринка Тодорина от ЮЗУ „Н. Рилски”

Кандидатът за получаване на образователната и научна степен „доктор” Райна Венкова Стойчева има висше образование и професионални изяви по Специална педагогика. През последните години е хоноруван асистент в Югозападен университет, Факултет по педагогика, катедра „Педагогика“ по дисциплини от специалност „Специална педагогика“. Професионалните ѝ интереси са отново в областта на Специалната педагогика. По същата проблематика са и участията ѝ в научни конференции, сесии и семинари. Одобрена е и за член на Експертна група към НАОА за програмна акредитация на докторска програма „Специална педагогика“. Следователно има пълна адекватност между образование, професия и докторантура.

Разработената дисертация от Райна Стойчева е навременно явление. Откриването на възможности за оптимизиране на социалното развитие на децата със специални образователни потребности е хуманен акт и изключително важна задача на образователните дейци, на училището и на обществото. Определянето на играта като подходяща възможност в тази посока е точно попадение, предвид значението на играта като средство за изграждане на положителни качества у детската личност и на умения за приобщаване в социалната среда. Налице е предпоставеност на изследвания проблем във връзка с важната насоченост на образованието на децата със СОП за тяхната пълноценна интеграция и социализация, което е както европейски, така и национален приоритет.

Представеният за рецензиране труд съдържа 217 страници научен текст и 54 страници приложения. Оформен е в постановка на изследването, три глави, заключение, литература и приложения. Литературата включва 204 литературни източника, от които 145 на кирилица и 67 на латиница, включително 8 интернет позиции. Добро впечатление прави наличието на 7 литературни източника по темата на дисертацията от самата докторантка.

А. Анализ на научните постижения:

I. По избирането и формулирането на темата на дисертацията:

1. Райна Стойчева представя ясно и точно обществената, теоретическата и практическата значимост и актуалност на избрания за изследване проблем. Компетентно са изведени аргументите в негова защита (в увода).
2. Темата е дисертационна, предвид мястото ѝ в европейското и в националното образователно пространство.
3. Формулировката на темата ясно ориентира към спецификата на дисертационния труд и дава точна представа за общата цел на изследването, както и за неговия предмет.

II. По наличието, аргументирането и апробирането на научни идеи, концепции, парадигми:

1. Избраният дедуктивен подход за анализиране на поставения проблем дава възможност за поетапно и постепенно обхващане и изясняване – понятийно и съдържателно, в необходимия ред от общото към частното на: детето със специални образователни потребности като обект на теоретичен анализ (глава първа); играта в контекста на социалното развитие на детето (глава втора); изследване на играта като средство за социално развитие на детето със СОП (емпирично педагогическо изследване) (глава трета).
2. Концепцията на дисертационното изследване е представена в пълна адекватност със спецификата на проблема. Има съответствие между формулираните обект, предмет, цел, задачи, хипотези на изследването, методи на изследване и научен инструментариум (в увода).

3. Райна Стойчева демонстрира необходимата компетентност за теоретичен анализ и синтез, както и за сравнителен анализ на различни авторови подходи при интерпретацията на основните понятия. Компетентно анализира особеностите в психофизическото развитие на децата със специални образователни потребности (параграф 1 на първа глава). Прави много добро впечатление познаването на различните интерпретации на понятията, умелото представяне на дискусиите за тях, както и на собствената позиция (в първа глава).
4. Авторката познава в пълнота редица нормативни документи – национални и световни стандарти и подходи, международните класификационни системи за представяне и интерпретиране на понятието „деца със специални образователни потребности“. Позовава се и на Наредба №1 от 23.01.2009 г., изменена и допълнена от 04.08.2015 г., в която се посочва, че деца и ученици със СОП са децата и учениците с образователни потребности, които може да възникнат при: различни видове увреждания – сензорни, физически, умствени, множество увреждания; комуникативни нарушения; специфични нарушения на способността за учене (дислексия, дисграфия, дискалкулция); разстройства от аутистичния спектър; емоционални и поведенчески разстройства. По този начин докторантката обхваща всички налични характеристики и проблеми на децата със СОП. Налице са понятийно-терминологични уточнения за някои противоречиви мнения на различни автори, присъства както историческият план на разглеждане, така и съвременната интерпретация.
5. Силно впечатление прави всеобхватното анализиране на специфичните особености на протичане на отделните психични процеси при различните групи деца със СОП. Докторантката е наясно, че психичните явления (процеси, състояния, свойства) представляват цялостна система, от която зависи успешното регулиране на поведението, но при условие, че всички елементи от системата работят нормално. Разстройството само на един от елементите става причина за проява на неадекватност в поведението.
6. С основание авторката отдава значение на развитието на речта при децата със СОП, с акцент върху специфичните речевни нарушения, които влияят неблагоприятно върху учебната дейност, засягат централната нервна система и са често срещани сред децата със СОП – алалия, афазия; обръща внимание на речта на децата от аутистичния спектър (правилно е твърдението, че речта им не се ползва като средство за общуване и обмен на информация, а при определни случаи тя може напълно да отсъства); обръща се внимание на речта на децата със слухови и със зрителни затруднения; проследяват се и комуникативните нарушения – заекване, отклонения в произношението под формата на сигматизъм, ротацизъм, дизартикулии и др.; очертава се спецификата на речта на умствено изостаналите деца, при които често има дисграфия, дислексия и/или дизартикулии; проследява се и спецификата на речта при децата, които имат повече от едно първични нарушения, т.е. тези с множество увреждания, които срещат сериозни затруднения във вербалното общуване, поради изключително ниското езиково равнище.
7. На основата на редица авторови подходи на видни психолози се описват начините, по които протичат отделните психични процеси при децата с умствена изостаналост: възприятие, представи, памет, мислене, внимание. Проследява се и физическото развитие на децата, очертават се нарушенията в двигателната сфера като парализи и парези, тремор и тикове, апраксия. Обръща се внимание на състоянието на двигателната култура на децата с умерена и тежка степен на умствена изостаналост, както и на уврежданията при деца с дълбока и тежка форма на умствена изостаналост; акцентира се и на децата с микро- и макроцефалия, на тези със синдром на Даун, които могат да бъдат разпознати от специалистите дори само по характерните външни белези. Правилно се очертават и движенията на децата от аутистичния спектър като стереотипни (скачане, въртене, размахване на ръцете и др.), подчертава се, че реакциите им не съответстват на поставените изисквания.
8. Много важно е обобщението на докторантката, че „въпреки недоразвитието на редица психически структури при много от децата са налице съхранени и развиващи се качества, което изисква задължително използване на актуалните възможности, положителните страни и активната позиция на детето със СОП“.

9. С вещина се представя детето със специални образователни потребности в общата образователна среда. Поставя се акцент върху развиващите функции на общата образователна среда в условията на интегрирано обучение. С основание, на фона на разгледаните авторови подходи и теории правилно се обобщава от докторантката, че „не е достатъчно ученикът със СОП да присъства физически през цялото време в общата класна стая, редом с връстниците си в норма, но е необходимо да му се предоставят възможности за реализиране на пълноценни контакти със съучениците на базата на активно участие и взаимодействие в ежедневните дейности на обикновения клас, както и задоволяване на неговите индивидуални потребности и предоставяне на условия за разгръщане на потенциала от възможности и способности“ (параграф 2 от първа глава).
10. Подчертава се основателно, че в зависимост от типа и степента на нарушение и прилагането на ефективни методи на обучение и възпитание при една част от учениците със СОП е налице само физическа интеграция, докато при друга част успешно може да се реализира социална интеграция, благодарение на подкрепящата среда.
11. Поставя се и дискуссионният въпрос за определяне на понятията „включващо“ и „приобщаващо“ образование, но авторката не е категорична има ли разлика между двете понятия и каква е тя. Отдава се предпочитание на тяхната взаимозаменяемост или разглеждането им на основата на връзката между тях. Може би тук авторката трябва да е по-категорична в определянето на двете понятия.
12. Във връзка с процеса на приобщаване на децата със СОП в общата образователна среда правилно се очертава необходимостта от планиране на дейности, които да удовлетворяват не само децата в норма, но и интегрираното дете, от създаването на условия, които да стимулират активно положително взаимодействие, участие в урочни и извънурочни дейности на ученика със СОП и максимално подпомагане в процеса на приобщаване и развитие на личността му.
13. Много ясно и точно е очертана необходимостта учителят да приеме „по-различния“ ученик с неговите особености, произтичащи от нарушението, да уважава правото му да бъде различен и да научи на това останалите ученици в класа; ценни са препоръките, които прави Р. Стойчева: „оценката на учителя да бъде насочена към полаганите усилия, а не към резултатите от тези усилия; постиженията на отделния ученик да се оценяват сами по себе си, а не като се сравняват с постиженията на неговите съученици в обикновения клас; използване на различни форми на сътрудничество между учениците, което допринася за изграждане на позитивни взаимоотношения помежду им; окуражаване на учениците при изграждане на положителен образ за тях самите, което ще им вдъхне увереност в собствените им възможности и би ги подтикнало към проява на добри дела“.
14. Важно е, че се очертава като съществен фактор за хармоничното развитие на всички групи деца със СОП това, че учителите и родителите им трябва да бъдат реалисти, без да ги надценяват или подценяват.
15. Докторантката е наясно, че създаването на подкрепяща среда, изразена във формата на разбиране, внимание и одобрение развива автономността на детето, като му помага да намери своето място в класа на връстниците си в норма. Това му помага и да отстоява собствените си позиции, както и да усвоява знания и умения според възможностите си.
16. Основателно се отделя място на ролята на общуването за социалното развитие на детето със СОП, на ролята на груповата работа за осигуряване на възможности за общуване и за изграждането на социално-значими личностни качества. Добре е, че се определя общуването с по-различното дете като полезно и за детето в норма във връзка с разбирането на партньора и развитие на умения за сътрудничество. Акцентира се и на някои важни условия, на които е необходимо да отговаря комуникативната среда, за да се стимулира развитието на комуникативни умения при децата със СОП. В добре организираната образователна среда се очертава и овладяването на рефлексивна култура, което помага за адаптиране в междуличностните отношения, за преодоляване на комплекса за непълноценност и за разрешаване на конфликтни ситуации. Правилно е твърдението на докторантката, че детето със СОП изпитва удовлетвореност от общуването със своите съученици, което спомага за лесното и бързо приспособяване, за по-високата му

социална активност, за по-добрата му работоспособност и повишаване на неговото самочувствие.

17. Специално се подчертава и ролята на извънкласните дейности, които дават възможност на учениците да общуват и с други ученици от същото училище на различна от тяхната възраст или с връстници от друго училище, като общуването помежду им се извършва в неформална среда и осъществяване на взаимоотношения на базата на общи интереси, познания и нагласи.
18. Важно е, че Р. Стойчева поставя акцент върху необходимостта от нов тип взаимоотношения между училище – семейство – деца в норма и стимулирането на позитивни взаимоотношения между децата със и без СОП. С основание се отделя внимание и на ролята на екипната работа на различните специалисти и на родителите в името на развитието на децата със СОП. Посочват се и предимствата на тези партньорства. Представена е методика за професионално сътрудничество на учителя на класа с ресурсния учител и тяхната съвместна дейност със семейството и близките на детето, относно планирането на образователни цели, организация, реализиране на педагогическо взаимодействие, текущо наблюдение и оценяване прогреса на децата със СОП. Много важно е, че се очертава необходимостта от подготовка на родителите на учениците от масовите класове, както и на самите ученици по отношение на връстниците им със СОП в техния клас. Докторантката съумява да направи точни обобщения и изводи, относно развитието на детето със СОП в условията на подкрепяща образователна среда (с.45).
19. С основание авторката разглежда важни проблеми на физическата и социалната среда в общообразователната институция и тяхното отражение върху детето със СОП (2.2. от първа глава).
20. Правдиво е обобщението на докторанта, че в образователната институция липсват важни условия за ефективно реализиране на интеграционния процес, като например: липсата на намален брой деца в масовия клас, в който се обучават деца със СОП; недостатъчно и /или неправилно реализиране на специално обучение; липса на ежедневна помощ на масовия учител при работа с „различния“ ученик; недостатъчна подготвеност на родителите за работа с детето; недостатъчно и/или недостъпна специализирана литература; недостатъчна помощ от страна на други специалисти; недостатъчна финансова обезпеченост на семействата и училищата за реализиране на скъпо струващия интеграционен процес; недостатъчна контролна дейност относно организацията, провеждането и резултатите от интегрираното обучение; нарушена връзка между масовото и специалното учебно заведение и др.
21. Райна Стойчева е наясно, че основният проблем, пред който са изправени родителите на детето със СОП е да вземат решение, относно поемането на риска то да бъде отделено от средата на „себеподобните му“ в специалното училище и да бъде поставено в среда, където ще се различава от другите, с всички произтичащи от това последици. Демонстрира компетентности за вариантите на избор на родителите, точно определя плюсовете и минусите на всеки от тях, изразява успешно собствената си позиция.
22. Правилно е схващането на докторанта, че много често интегрираните ученици със СОП преживяват стресови ситуации, провокирани както от техните личностни особености и нарушенията в психофизическото им развитие, така и от неправилно организираната педагогическа дейност и средата от връстници, които проявяват неразбиране и неуважение спрямо тях. Приемам мнението на авторката, че както недостатъчното, така и прекаленото внимание могат да затруднят обучението на детето със СОП в масовото училище.
23. Авторката точно очертава сложните личностни проблеми, пред които се изправят учениците със СОП – проблеми на общуването, социалното взаимодействие, социалната идентификация и др., които невинаги са лесни за решаване. Обръща се внимание и на това, че за голяма част от децата със СОП представлява сериозна трудност да се сближат, да се сприятелят със свои съученици, поради което се чувстват изолирани, чужди, самотни. Акцентира се на социалната депривация като предпоставка за възникване на някои нервно-психически заболявания, които водят до личностно деформиране. Подчертава се основателно, че наличието на дисбаланс, в която и да е сфера на личността води до

агресия. Обикновено проявата на агресия е свързана с причиняване на вреда или болка с различни средства и може да бъде насочена не само към другите, но и към самия себе си. Правилно са очертани причините за проява на агресия при децата със СОП, които са много специфични, тъй като механизмите на агресивността се пораждат от спецификата на уврежданията, от начина на живот, от необходимостта за изграждане на защитна бариера, от стремежа за себедоказване и самоутвърждаване, от неумението за адекватно изразяване на личната позиция и др. Очертава се основателно и ролята на семейните взаимоотношения.

24. Във втора глава се представя играта в контекста на социалното развитие на детето, което е в пълна адекватност с поставената тема. Прави се задълбочен теоретичен анализ на феномена игра. Представят се обстойно различните теории за играта от чуждестранни и наши автори, нейното място и значение, мотивацията за игра, видовете игри, факторите, които влияят върху игровата дейност и др. Играта се представя като израз на потребността на детето да възприема, отразява и моделира околната действителност по свой собствен начин. Стига се до извода, че детето усвоява култура на поведение с помощта на играта, защото в нея има възможност да експериментира, да добавя и да поправя, да формира и изгражда правилно поведение. Обръща се внимание и на ролята на игровата терапия. Отново проличава умението на Райна Стойчева за теоретичен анализ и синтез в представянето на различни интерпретации за играта.
25. Макар и по-накратко, специално се акцентира на специфичните особености на игровата дейност при деца със СОП. Подчертава се основателно, че при децата с увреждания вторичните отклонения се изразяват в нарушено протичане на психичните процеси, въображението не е развито, от което следва, че игровата дейност, свързана със заместване на предмети не възниква без помощта на възрастния. Докторантката правилно разсъждава, че децата с интелектуална недостатъчност не осъзнават кое е предмет на действието и кое е условие за осъществяване на действието, или срещат затруднения с идентифицирането на реалния предмет и неговото функционално приложение в бита, поради което не са в състояние да осъществят заместване по подобие и не се поражда необходимост от допълване на привичната ситуация на действие с предмет, който липсва в дадения момент.
26. С основание се подчертава, че постигането на организиран опит при детето със СОП е затруднено в различна степен, поради спецификата на развитие. Заявява се, че при децата с лека умствена изостаналост, например относно потребността от участие в живота на възрастните, тя възниква по-късно, в сравнение с неговите връстници в норма, защото интелектуалното му развитие изостава значително, а при децата с тежки и дълбоки ментални увреждания подобна потребност не се поражда въобще. В този смисъл, според докторанта, е необходимо да се отбележи, че всъщност типа игрова дейност е пряко зависима от интелектуалните възможности и респективно потребностите на индивида.
27. С основание в параграф 2 на втора глава се представят развиващите функции на играта, което е в съответствие с темата за ролята на играта за социалното развитие на децата със СОП. Докторантката е наясно, че играта не е просто развлечение, а е дейност с особено значение за развитието и чрез нея се конструира представата на детето за света чрез социалното взаимодействие с околните.
28. Разгледани са редица авторски концепции относно ролята на играта за формирането на социални умения. Правилна е констатацията, че различните видове игри се прилагат за цялостното психическо формиране на детето като израз на неговата самодейност. Направен е компетентен сравнителен анализ на игровата дейност при деца в норма и със СОП.
29. Отбелязва се, че детето със СОП често се затруднява при интерпретиране и запаметяване на правилата и остава изключено от игровата дейност; за едно дете с интелектуална недостатъчност, играчките атрибути не представляват стимул за ролева игра, защото не е развито асоциативното мислене и въображението, поради което възниква необходимост от целенасочени усилия от страна на възрастния за провокиране на подобен тип дейност. Отчита се от докторантката, че е целесъобразно преди въвеждане в определена игрова ситуация, детето със СОП да се запознае с играта чрез онагледяване на действията и

същевременно разясняване на основните моменти, след което да бъде насърчено към извършване на подобни действия със собствената играчка. Правилно е разсъдението, че след като детето овладее основни игрови действия може да се премине към съвместна игра с двама или повече участници. Отбелязано е, че първоначално участието на детето със СОП може бъде кратковременно и едва осъзнато, но с помощта на стимули и поощрения вероятността от осмисляне и подражаване на положителни модели на поведение е реална.

30. Очертана е ролята на сюжетно-ролевата игра и на играта-драматизация за повишаване на интелектуалното равнище, самосъзнанието и самооценката на децата, както и нейната терапевтична роля. Важна е констатацията на автора, че участието на детето със СОП наравно със своите връстници в норма повлиява положително върху увереността в собствените му възможности, съдейства за моралното му развитие, предоставя възможност за овладяване на артистични умения, за освобождаване от стеснението и повишаване на самооценката. Очертана е и ролята на строително-конструктивната игра за формиране и развитие на възприятията – тактилни, зрителни, слухови, обонятелни; на дидактичните игри за усвояването на знания от децата със СОП, за практическо усвояване на предметната и социалната действителност; очертава се значението и на образователните компютърни игри, които съдействат за постигане на различни корекционно-развиващи задачи, като същевременно са посочени и някои опасности при тяхното използване; на подвижните игри, които са особено предпочитани от деца със СОП и се отразяват благотворно върху тяхната психика и настроение, съдействат за развитието на психичните процеси; на творческите игри, включително свързаните с рисуване, музика и танц, които създават благоприятни условия за ценностна ориентация, реализация и корекция и представляват добро средство за възпитание на децата. Докторантката правилно обобщава, че творческите игри, свързани с художествени дейности представляват важно средство за решаване на корекционни, възпитателни и учебни задачи.
31. Подчертава се основателно, че емоционалните детски взаимоотношения по време на игра възникват и се развиват в единство със социалното развитие на детето. Правилно е заключителното обобщение на Стойчева, че играта предоставя възможност за ефективно реализиране на една от основните задачи на съвременното образование на децата със СОП, а именно тяхната социализация и интеграция в обществото.
32. В параграф 3 на втора глава са разработени аспекти на социалното развитие на децата със специални образователни потребности. Параграф 3.1. се отнася в общ план за основните характеристики на социалното развитие в детска възраст, а параграф 3.2. е посветен на това, което в случая е свързано с темата, а именно спецификата на социалното развитие на детето със СОП. Ето защо именно на този параграф обръщам по-голямо внимание.
33. На основата на твърденията на специалистите в областта на специалната педагогика, докторантката стига до правилното обобщение, че равнището на социално развитие на децата със СОП е комплекс от различни фактори: органични, генетични, биохимични, медико-педагогически, социални и др. Приема вярната постановка, че човешкото развитие е резултат на взаимодействието между три системи, а именно: биологическа, психологическа, социална и подчертава, че промените в една от системите, променя и останалите.
34. Докторантката с основание подчертава, че забавянето или нарушаването на процеса на психофизическо развитие на детето със СОП го поставя в особена социална ситуация на развитие, тъй като между него и средата е налице когнитивен и емоционален дисонанс. Позовавайки се на видни автори, тя приема още, че главната отличителна черта на психичното развитие на умствено изостаналото дете е дивергенцията. Важно е и това, че личността на детето с увреждания е деструктурирана не толкова количествено, колкото качествено, като психичното развитие протича по различен от нормата, своеобразен начин.
35. Райна Стойчева се позовава на проведените физиологични и психологични изследвания, които отдавна са доказали, че децата с умствена изостаналост изпитват значителни затруднения в двата основни аспекта на функцията на главния мозък – като формиране и развитие и като нейна актуализация. Очертани са и съществените страни на аналитико-синтетичната дейност на децата с умствена изостаналост: слабата диференцираност,

ригидност, елементарност и дисхармоничност, като всяка от тези особености сменя в себе си елементи на първичното биологично увреждане, допринасяйки за възникване на качествено нова отразителна дейност или психика.

36. С основание се подчертава, че отделните страни на интелекта са в значителна степен недоразвити при децата с умствена изостаналост, което се отразява негативно на личностното им развитие. Докторантката е наясно, че развитието на умствено изостаналото дете не преминава през всички стадии, както е при децата в норма; интелектът, личността, дейността и смислообразуването при децата с умствена изостаналост са ограничени в значителна степен, или не функционират качествено.
37. Обръща се внимание и на това, че пораженията в различните части на анализаторите водят до различни отклонения в развитието на познавателната дейност на детето, поради което се изменят средствата и методите за запознаване с предметите и явленията, за активно усвояване на социалния опит и приспособяване на личността към условията на социалната среда; слабото зрение и/или слух, както и пълната им липса, имат своето социално-психологическо значение в различни аспекти и на различни равнища.
38. Важни са и констатациите на докторантката, че при децата с умствена изостаналост са поразени преди всичко първичните биологични структури, които изграждат интелекта. На основата на теоретичния анализ докторантката правилно обобщава, че децата с умствена изостаналост не възприемат, не осмислят и не осъзнават пълноценно логическите връзки и резултатите от тях, но децата с физически и сензорни увреждания имат съхранена способност за осъзнаване и осмисляне на случващото се в околната действителност, но при условие, че е проведена своевременна рехабилитационна дейност.
39. Друго важно твърдение на Стойчева е, че възможностите на детето със СОП са ограничени, наличният опит и социалната активност са недостатъчни, за да развие адекватен на средата опит, а често самата среда е неподготвена да го компенсира или подпомогне по съответстващ начин в процеса на развитието му. Както пише докторантката „то винаги се „разминава“ със социалната ситуация на развитие и все повече изостава от изискванията ѝ, не се „справя“ с нея“. Правилни са разсъжденията на докторантката относно това, че остават недоразвити важни елементи на формиращата се личност, между които качествата на ума, емоционално-волевата (мотивационната), ценностната и други сфери; ограничените интереси стесняват рамките на преживяванията и отношенията, дори елементарните познавателни процеси не могат да достигнат удовлетворителни за изискванията на социалната ситуация на развитие нива.
40. Обръща се внимание и на чувствата на децата със СОП, които като цяло често са неадекватни и/или непропорционални на въздействията от външния свят по своята динамика. Докторантката е точна и относно поведението на децата със СОП -- децата с интелектуална недостатъчност и психопатогенни разстройства се отличават с отклонения в поведението, често пречат по време на учебната дейност, предпочитат игрите и не се включват в целенасочена колективна дейност, което ги отчуждава от училището и учебния процес, те са непослушни и агресивни, значително изостават в развитието си и са склонни към престъпни прояви. Правилно е твърдението, че формирането на личността на детето със СОП е възможно, но е трудно, тъй като изисква постоянство и целенасочена педагогическа дейност.
41. В края на параграфа докторантката извежда съществени фактори, които влияят върху равнището на социално развитие на детето със СОП, но някои от тях трябва да се формулират по-ясно и точно.
42. Трета глава е посветена на изследване на играта като средство за социално развитие на детето със СОП (на основата на констатиращо емпирично изследване и провеждане на педагогически експеримент). Оценката на тази глава се включва в представените по-долу констатации.

III. По технологичния механизъм за провеждане на теоретико-експерименталното изследване и умението за анализ:

1. Проведеното от докторант Райна Стойчева теоретико-емпирично и експериментално проучване, както и използването на подходящи методи на изследване за неговото

осъществяване, показва наличието на компетентности за планиране и провеждане на едно цялостно изследване.

2. Налице е пълно обхващане на проблематиката чрез много добре очертана предпоставеност и динамика на проблема.
3. Демонстрирано е умение за откриване на проблемите и осъществяване на логическа връзка между тях, съпоставяне на авторски подходи, очертаване на дефицитите в изследването, изразяване на собствена авторска позиция със съответни аргументи, синтезиране на целесъобразни обобщения (трета глава).
4. Гарантирана е обективност, надеждност и точност на изследването чрез използването на авторитетни автори, различни авторски подходи, коректно измерване на резултатите от проведеното констатиращо емпирично проучване и педагогическия експеримент, включително чрез статистически методи.
5. Докторантката показва умения за конструиране и провеждане на констатиращо емпирично изследване относно търсене и подбиране на подходящи инструментариуми за изследване на ученици със СОП от първи и втори клас на масовото училище; разработване на анкетни карти за педагози (масови и ресурсни учители), които обучават деца със СОП в масовото училище, както и за родители на деца със СОП.
6. Налице е коректно очертаване спецификата на емпиричното изследване. Направен е компетентен количествен и качествен анализ на резултатите: с необходимото таблично и графично представяне на емпиричните данни, търсенето на причинно-следствените връзки, използването на математико-статистически методи на изследване, целесъобразни обобщения и изводи.
7. С цел постигане на ефективност и по-пълна достоверност на педагогическото изследване са използвани различни методи – наблюдение, анкетиране, проучване на документация (лични досиета на учениците със СОП - индивидуални програми, доклади, медицински документи, продукти от дейности на децата). Направен е много добър количествен анализ чрез таблично и графично представянето на всички данни, с което се осигурява необходимата нагледност на изследването.
8. По време на педагогическите наблюдения са изготвяни протоколи, в които е отбелязано участието на ученика със СОП в учебния процес, взаимоотношенията между него и съучениците му по време на урочна и извънурочна дейност (в междучасия, занимания по интереси в процеса на подготовка и провеждане на празник на буквите, коледни тържества и пролетен празник), разкриване на позицията му в класа.
9. Качественият анализ на данните е направен компетентно. Предварително са разработени и представени таблично критерии и показатели, които се отбелязват в изготвяните протоколи от педагогическото наблюдение, които улесняват качествения анализ на данните.
10. Протоколите от данните се допълват с информация, получена чрез подходящи тестове: Многофакторен личностен въпросник за деца, Методика за изследване на самооценката „Три оценки“, Проективен тест „Къща, дърво, човек“, с цел установяване степента на проява на конкретни личностни качества, сочещи равнището на социално развитие на детето със СОП от първи и втори клас. Определени са и комплекс от индикатори – личностни качества, поведенчески изяви и състояния, които е необходимо да се установят, за да се проследи степента на социално развитие при учениците, участващи в педагогическия експеримент: когнитивни умения; чувствителност; тревожност; самоконтрол; общителност; отговорност; увереност в себе си; самооценка.
11. Многофакторен личностен въпросник за деца /по Р. Б. Кетел и Р. Б. Коаном/ целесъобразно е редуциран с нанесени промени при конкретни въпроси, с цел адаптирането му към особеностите и специфичните възможности на децата със СОП за установяване наличието на индикатори, сочещи социално развитие. В оригиналния вариант на теста се разглеждат дванадесет фактора за измерване степента на изразеност на отделни черти на личността. В съкратения му вариант тестът включва шест фактора от посочения въпросник, а именно – Фактор О (тревожност); Фактор G (отговорност); Фактор А (общителност); Фактор I (чувствителност); Фактор С (увереност в себе си); Фактор Q (самоконтрол). Поради факта,

че децата със СОП в начален етап на основната образователна степен изпитват особени затруднения при четене и писане, въпросите се прочитат на глас и се попълват от експериментатора, което позволява събиране на разгърната информация, относно изследваните деца. Във връзка с интерпретацията и съставянето на психологически портрет на личността на детето по дадените фактори се смята, че до 3 съвпадения предполага ниска оценка, от 8 до 10 съвпадения – висока оценка.

12. Методика за изследване на самооценката „Три оценки“ /А. Липкин/, където от учениците се изисква да изпълнят определена учебна задача в писмен вид също е подходяща за изследване на този контингент деца. На тези от тях, които не са усвоили писмена реч /в първи клас/, се поставя рисувателна задача. Изпълнената задача се оценява с три оценки - адекватна, завишена и понижена, като преди да бъде върната на ученика се пояснява, че трима учители от различни училища са оценили работата му, но в оценките им се отчита значително разминаване. От детето се изисква да огради в кръг тази оценка, която смята за най-правилна.
13. Проективен тест „Къща, дърво, човек“ /Дж. Бак, 1981/ служи за диагностика на специфични психични състояния. Счита се, че тестът е своеобразен автопортрет на детето, което в рисунката си представя тези черти на обектите, които в една или друга степен са значими за него. Разкрива нивото на осъзнаване и заинтересованост на детето със СОП към ежедневните жизнени ситуации и отношението му към обкръжаващата го среда.
14. Заслужава внимание направеното от докторантката ранжиране на видовете игри по степен на значимост, относно приобщаване на детето със СОП в класа. Направен е сравнителен анализ и графично представяне на резултатите относно предпочитанията на масовите учители и на ресурсните учители за видовете игри, за мястото и времето на провеждането им. Направено е изследване и спрямо учебните предмети, подходящи за провеждане на игрите; с каква цел се използва играта в учебно-възпитателния процес; по какъв начин външни лица биха допринесли в организацията и провеждането на игрите; колко често детето със СОП участва в съвместни игри със своите съученици; активност на детето със СОП по време на игрите на общия клас; общува ли детето с връстници или с деца на различна от неговата възраст в извънучебно време и др.
15. Измерват се и резултатите относно участието на детето със СОП в учебните часове. Правят се целесъобразни констатации, обобщения и изводи. От емпиричните данни се установява, че в процентно съотношение преобладават децата със СОП, които остават пасивни през по-голямата част от учебния час.
16. По отношение на втория критерий – взаимоотношения между детето със СОП с връстниците му в норма, се констатира преобладаване на равнопоставени и ограничени отношения между връстниците. Стойностите по третия критерий - позиция на детето със СОП в обикновения клас сочат преобладаване на два от определените показатели, а именно позиция на игнориран (най-голям брой деца) и самоизолиращ се и подражаващ (равен брой деца). При направените обобщения и изводи от констатиращото изследване, докторантката правилно открива причинно-следствените връзки за получените резултати.
17. Важна част от дисертационния труд е провеждането на формиращия педагогически експеримент за разкриване на възможните влияния на играта върху всеки от изведените индикатори за социално развитие при децата със СОП. Налице е внедряване на заложените идеи чрез проектиране и апробиране на структурно-функционален Модел за стимулиране на социалното развитие на децата със СОП в първи и втори клас на начален етап на основната образователна степен върху основата на разнообразните видове игри.
18. При формиращия педагогически експеримент игрите се реализират в учебни часове по изобразително изкуство, ДБТ (домашен бит и техника), музика и физическо възпитание и спорт, както и по време на учебните занимания при целодневната организация на деня и предвидените часове за занимания по интереси.
19. Целесъобразно е предвиждането на определени задачи: подбор и структуриране на подходящи игри, съобразени с възрастовите особености на учениците в норма; определяне подходящото място на ученика/учениците със СОП в конкретната игра (в някои от експерименталните ученически паралелки са интегрирани повече от един ученик със

СОП); мотивиране на учениците за активно участие в предстоящите игрови дейности; създаване на игрова среда - организиране на учебното пространство, така че да е подходящо за провеждане на планираните игрови дейности; осигуряване на възможност за участие в игри с физически контакт с друго дете/деца; реализиране на групови и колективни игри с преобладаващи положителни емоции; осигуряване на възможност за взаимодействие чрез сътрудничество и взаимопомощ. Определени са подходящи показатели и индикатори по отношение равнището на успеваемост на децата със СОП. Установяват се предпочитани игри от учениците със СОП, проведени в конкретния учебен час; степен на активност за участие на учениците със СОП при реализираните игри; провежда се беседа на тема: „Нашите емоции и чувства“; реализират се и много подвижни и музикални игри; използват се и образователни компютърни игри в обучението на деца със СОП, участващи в педагогическия експеримент. Добре е, че в края на формацията етап на педагогическия експеримент се предвиждат игри по избор на децата със СОП. Докторантката прави целесъобразни обобщения и изводи след приключване на педагогическия експеримент.

20. На основата на проведенния педагогически експеримент докторантката предлага три стъпки за успешна подготовка, организация и прилагане на играта в процеса на осъществяването на дейността.
21. Важен момент е разработката на теоретико-приложен модел (схема 5.2.) за организиране на игрова дейност в обикновения клас на масовото училище с оглед стимулиране на социалното развитие на детето със СОП в общата образователна среда. Моделът, представен схематично по подходящ начин, включва всички важни компоненти в рамките на процеса на социално развитие на децата със СОП.
22. Разработеният модел стимулира социалното развитие на детето със СОП. Влиянието се отразява и на всички психични процеси, на тяхната организация и интеграция. Активното общуване и взаимодействие между учениците в класа, което се постига чрез този модел, повлиява активната позиция на детето със СОП.
23. В контролния заключителен етап се прави анализ на резултатите от проведенния педагогически експеримент. За по-голяма достоверност и точност се използва статистическата обработка на получените резултати с „One – Sample T test “ - SPSS ver.17. Анализът е съобразен с характера на получените данни. Използван е анализ за проверка на статистически хипотези за разлика между две средни аритметични стойности при независими извадки, статистически таблици.
24. Сравнителното изследване се реализира в рамките на експерименталната (ЕГ) и контролната група (КГ) – независима непредставителна извадка, като се отчитат резултатите от констатиращ и контролен етап на емпиричното изследване на посочените индикиращи компоненти на социално развитие. Направен е сравнителен анализ на резултатите от констатиращия и контролния етап. Налице е и графично представяне на данните при всеки от факторите. Представени са средни аритметични стойности на резултатите на ЕГ и на КГ при съответните етапи по всеки от определените фактори.
25. Представени са и резултатите от педагогическото наблюдение по време на контролния етап. Данните на ЕГ и КГ са представени графично. Осъществен е и качествен анализ на резултатите по всеки от критериите. Докторантката прави важно обобщение, че внимателно подбраните и целесъобразно осъществявани игрови дейности и беседи променят позицията на голяма част от децата със СОП в класа. Игрите повлияват позитивно върху взаимоотношенията между съучениците и върху степента на активност по време на учебните часове. Реализираните игрови дейности повлияват в положителна посока не само на децата със СОП, но и на техните съученици в норма, което допринася за обединяване на усилия към ползотворна промяна. При учениците от експерименталните паралелки се отчитат прояви на толерантно отношение и разбиране към „различните“ в по-голяма степен, в сравнение с тези от контролните ученически класове.
26. На основата на получените данни от проведеното педагогическо изследване Райна Стойчева очертава важни изводи, които подплатява с резултати от статистическата

обработка, което им придава по-голяма достоверност. Направени са и редица полезни препоръки за педагогическата практика.

27. В заключението на труда се правят целесъобразни обобщения, най-вече относно водещата идея, че е необходимо към децата със СОП да се прилагат иновативни техники и технологии, позволяващи максимално адаптиране към обкръжението, което имат в масовото училище.

IV. По стила и езика на разработката:

1. Авторката владее научния стил на писане относно структурирането на дисертационния труд, адекватността между теоретичната и емпиричната част, логическата взаимовръзка между отделните глави и параграфи, обособяването на изводи в края на всяка глава.
2. Езикът на разработката е четивен, ясен и граматически правилен, но има редица технически грешки, които трябва да бъдат коригирани..
3. Включени са достатъчен брой литературни източници – на кирилица, латиница и интернет позиции.
4. Налице е богата нагледност при представянето на идеите чрез схеми, фигури, таблици, диаграми и графики.

V. Научните приноси в дисертационния труд имат теоретичен и практико-приложен характер. Те са в пълна адекватност със съдържанието на труда. Авторката представя своето виждане по тях. Отговарят на проведеното изследване, поради което ги приемам. Според мен най-съществените от тях се отнасят до:

I. Теоретични приноси:

1. Представяне на детето със специални образователни потребности в общата образователна среда с акцент върху развиващите функции на общата образователна среда в условията на интегрирано обучение. Подчертава се основателно, че в зависимост от типа и степента на нарушение и прилагането на ефективни методи на обучение и възпитание при една част от учениците със СОП е налице само физическа интеграция, докато при друга част успешно може да се реализира социална интеграция, благодарение на подкрепящата среда.
2. Предложена е методика за професионално сътрудничество на учителя на класа с ресурсния учител и тяхната съвместна дейност със семейството и близките на детето, относно планирането на образователни цели, организация, реализиране на педагогическо взаимодействие, текущо наблюдение и оценяване прогреса на децата със СОП. Много важно е, че се очертава необходимостта от подготовка на родителите на учениците от масовите класове, както и на самите ученици по отношение на връстниците им със СОП в техния клас.
3. Основният принос в дисертационния труд е проектирането и апробирането на структурно-функционален Модел за стимулиране на социалното развитие на децата със СОП в първи и втори клас на начален етап на основната образователна степен върху основата на разнообразните видове игри. Създаденият модел включва всички важни компоненти в рамките на процеса на социално развитие на децата със СОП, представени детайлно от Стойчева. Моделът стимулира социалното развитие на детето със СОП. Влиянието се отразява и на всички психични процеси, на тяхната организация и интеграция.

II. Практико-приложни приноси:

1. Предложени са практически насоки за ефективно удовлетворяване на специалните образователни потребности и подпомагане на процеса на социално развитие на детето със СОП в общността на връстниците в норма.
2. Във връзка с процеса на приобщаване на децата със СОП в общата образователна среда правилно се очертава необходимостта от планиране на дейности, които да удовлетворяват не само децата в норма, но и интегрираното дете, от създаването на условия, които да стимулират активно положително взаимодействие, участие в урочни и извънурочни дейности на ученика със СОП и максимално подпомагане в процеса на приобщаване и развитие на личността му.

Авторефератът е в съответствие с текста в дисертационния труд. Според изискванията в автореферата са представени и приносите в дисертационния труд, както и публикациите по темата на дисертацията. Посочените 7 самостоятелни публикации на автора по темата (3 в международни сборници, 1 от тях от участие в международна конференция в София за млади учени, 1 в

Годишник на ФП, 1 в докторантски сборник и 1 от докторантска научна сесия) са достатъчни на брой за изследвания от този род.

Г. Препоръки и бележки:

1. Целесъобразно е в увода да се посочи системата от критерии, показатели и индикатори, също да се изброят и използваните статистически методи.
2. Параграф 3 към втора глава би могло да бъде към първа глава, тъй като втората е посветена на играта. Параграф 3.1. е за общата характеристика на социалното развитие в детска възраст – смятам, че може да се представи по-кратко и да се включи в началото на параграф 3.2., който именно се отнася до спецификата на социалното развитие на детето със специални образователни потребности.
3. За в бъдеще е добре авторът да публикува свои разработки по темата на дисертацията и в централния печат, а също така да подготви монография по изследваната проблематика.

Д. Въпрос: Какво е мнението на докторантката по дискусияния въпрос за определяне на понятията „включващо“ и „приобщаващо“ образование? Какво е общото и различното между тях?

Заклучение:

Представеният дисертационен труд, разработен от докторант Райна Стойчева, отговаря на изискванията, които се предявяват към разработки за придобиването на образователната и научна степен „доктор“.

Демонстрирани са компетентности за откриване на дисертабилен проблем и неговото успешно разработване чрез теоретико-експериментално изследване и адекватен инструментариум.

На основата на очертаните достойнства на труда, компетентностите и приносите на автора, давам с убеденост положителна оценка на Райна Стойчева и предлагам на уважаемото научно жури да гласува за придобиването от докторанта на образователната и научна степен „доктор“.

16.03.2018 г.

Рецензент: проф. д.п.н. Добринка Годорина